

Бексеитов Ғ.Т., Оспанов Е.Б.

**Мезолит пен ертеголоцендік
кезең мәдениеттерін
айқындаушы факторлар
мәселесі**

Бұл мақалада мезолит пен ертеголоцен дәуірінің мәселелері мен айқындаушы факторлары туралы айтылады. Голоцен дәуірінің айқындаушы көрсеткіштері сипатталып, бұл мәселенің зерттелу деңгейі мен қысқаша Қазақстан мезолиттік комплекстерінің зерттелу деңгейі баяндалады. Сонымен қатар, Қазақстан аумағына тән өзіндік мезолиттік мәдениет үлгілері орын алды. Голоцен кезеңіне жататын Атбасар, Маханжар, Кельтеминар мәдениеттерінің генезисі мезолит дәуірінен бастау алады. Қазақстандық мезолит пен ерте голоцен комплекстері өздерінің орналасу территориясына қарай тас құралдар жиынтығы коллекциялары әртүрлі болып кездеседі. Қазақстандағы мезолиттік ескерткіштер аздығынан сол дәуірдің мерзімдеу мен кезеңдеуін жасау мүмкін болмай отыр. Аталмыш ескерткіштердің жақын анықтау мәселесі әрдайым салыстырмалы және ұқсастық анализ жасау жолдарымен іске асырылды.

Түйін сөз: мезолит, голоцен, неолит, палеолит, нуклеус.

Bekseitov G.T., Ospanov E.B.

**Determinants of crops Mesolithic
and Early Holocene**

The article presents the materials about the issues and criteria Mesolithic and early Holocene. The characteristic features of the Holocene epoch, including touched upon the degree of knowledge of the problem and a brief history of the study of Mesolithic complexes Kazakhstan. Including the territory of Kazakhstan spread peculiar culture of the Mesolithic. Identified cultural Atbasar, Mahanzhar, Kelteminar originate from the Mesolithic. Stone artifacts collection Mesolithic and Early Holocene according to their location differ. Due to the small number and poorly known Mesolithic sites in Kazakhstan is not resolved the question of chronology and periodization of the Mesolithic. The issue of the archaeological sites dating the period studied was carried out in the traditional way – through analogies and comparisons.

Key words: mesolithic, holocene, neolithic, paleolithic, nucleus.

Бексеитов Ғ.Т., Оспанов Е.Б.

**Определяющие факторы
культур эпохи мезолита
и раннего голоцена**

В статье изложены материалы о проблемах и критериях эпохи мезолита и раннего голоцена. Выявлены характерные черты голоценовой эпохи, в том числе затронуты вопросы степени изученности этой проблемы и краткая история изучения мезолитических комплексов Казахстана. В том числе на территории Казахстана распространены своеобразные культуры эпохи мезолита. Выявленные культуры Атбасар, Маханжар, Кельтеминар берут свое начало с эпохи мезолита. Каменные коллекции артефактов эпохи мезолита и раннего голоцена по месту их расположения отличаются друг от друга. Из-за малочисленности и малоизученности мезолитических памятников Казахстана не решен вопрос о хронологии и периодизации мезолита. Решение вопроса об археологической датировке исследуемого периода памятников проводилась традиционным путем – через аналогии и сравнения.

Ключевые слова: мезолит, голоцен, неолит, палеолит, нуклеус.

**МЕЗОЛИТ ПЕН
ЕРТЕГОЛОЦЕНДІК
КЕЗЕҢ МӘДЕНИЕТТЕРІН
АЙҚЫНДАУШЫ
ФАКТОРЛАР МӘСЕЛЕСІ**

Мезолит дәуірі тас ғасырының палеолиттен неолитке өтер аралығындағы кезеңді алып жатқандығы тас ғасыры археологиясынан белгілі. Кейде бұл терминді эпипалеолит, голоцендік палеолит деген анықтама қолданып жүрген ғалымдар бар. Бірақ та қазіргі кезеңде мезолит пен ертеголоцендік деген терминдер орнығып қалды. Алғаш рет мезолит терминін ғылымға енгізген 1893 жылы Аллен Браун еді [1]. Ал советтік археологияға ең алғаш «мезолит» терминін енгізген М.Я. Рудински болатын [2, 352 б.]. Дүниежүзілік ауқымда көзжүгірте алып қарасақ мезолит дәуіріне жататын мәдениеттер мен ескерткіштер жетерлік. Мезолит пен ертеголоцен терминдері мен дәуірлері әлі де шешімін таппаған мәселе болып отыр. Геологиялық дәуірлеу бойынша мезолит голоцен дәуірінің ерте кезеңімен сәйкес келеді. Яғни осы тұстан алғанда ертеголоцендік деген терминнің пайда болуы да орынды. Әр дәуір кезеңі өзіндік жетістіктермен ерекшеленеді. Голоцен дәуірінде климат баршылық материктерде жылып мұздықтар еріп, жаңа жануарлар мен табиғи жағдайлардың өмірге келуі алғашқы қауым адамдардың қоғамы мен тұрмыс тіршіліктеріне де өзгеріс әкелді. Палеолиттік тас өңдеу техникасының орнына жаңа микролиттік тас қашау техникасы пайда болды. Микролиттік техниканың осы уақытта пайда болуы тас дәуіріндегі үлкен бір төңкеріс болған еді. Садақ пен жебе, гарпундар, найзалар, геометриялық формадағы тас заттар: үшбұрыштар, трапециялар, сегменттер, параллелограмдар осы кезеңде пайда болған құралдар санатына жатады. Тас ғасыры археологиясында мезолитпен ертеголоцен деп қатар қолданылатын дәуірлердің мерзімі б.з.д. 12-6 мыңжылдықтар деп алынған. Әрине осы кезеңді қатар қолданса болар еді егер де ертеголоцендік ескерткіштерде кейінгі палеолиттік дәстүр жалғастығы орын алып отырса. Әлі де болса ғалымдар арасында осы ертеголоцендік кезең ескерткіштерін нақтылап ерекшелігін айқындап беретін дәлелдер мен бірауыздылық жоқ. Қазақстан территориясындағы мезолиттік ескерткіштер кей аймақтар бойынша жеткілікті зерттелмеген, ал зерттелген аудандардағы ескерткіштер мәдениеті мезолитпен мерзімделеді. Мүмкін ертеголоценді кейінгі палеолиттің аяқ кезеңінен мезолитке өтер дәуір ретінде бөліп көрсету керек шығар. Бұл тақырып мәселесін шешу үшін абсолюттік жасы анықталған, мәдени топырақ қабаты сақтал-

ған ескерткіштер көптеп қажет. Дегенменде ең алғашқы мезолит дәуірімен мерзімделетін ескерткіштер жайлы мәліметтер 1960 жылы шыққан Қазақстанның археологиялық картасында Батыс Қазақстан аймағында Сары-Айдын көлі маңында мезолит дәуірімен мерзімделетін ескерткіштердің орналасқан жері көрсетілген болатын. 1957 жылы ҚазССР ҒА Ш.Уалиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтының негізінде Х.А. Алпысбаевтың басшылығымен «Қаратау» тас ғасырын зерттеу тобы құрылған болатын. Осы топтың жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында еліміздің Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарында (1957-1959 жж.) мезолит дәуірімен мерзімделетін Ұшбұлақ ескерткіші табылған болатын [3, 13-37 б.].

1960-1979 жылдар ҚазССР ҒА Геология институтының қызметкерлері мен белгілі археолог А.Г. Медоевтың басшылығымен Манғыстау, солтүстік Балқаш, Ертіс өзенінің оң жағалауында археологиялық зерттеулер барысында Шақпаката-2, Құдайкөл-3 [4, 48 б.] ескерткіштердің орны анықталып мезолит дәуірімен мерзімделген болатын.

1949-1970 жылдар аралығында А.А. Формозовтың [5, 115-148 бб.] А.В. Виноградовтың [6, 150-152 бб.] Солтүстік және Шығыс арал өңірінде зерттеу жұмыстары барысында тас ғасырының ескерткіштер табылған болатын, табылған ескерткіштің басым көпшілігі неолит кезеңімен мерзімделген болатын. М.Н. Клапчук [7, 108-110 бб.], В.С. Волошиннің Орталық Қазақстанда зерттеу жұмыстары барысында мезолит кезеңінің соны неолит кезеңінің басымен мерзімделетін ескерткіштер анықталды. Мезолит кезеңінде тас ғасырының индустриясының дамуы жайлы ескерткіштер елімізде 1970-1980 жж аралығында көптеп табылған болатын. 1969-1971 жж Көкшетау облысында Чаглинка өзенінің бойында С.Е. Зданович [8, 497 б.] пен В.Ф. Зайберттің [9, 15 б.] басшылығымен 30 астам тас ғасырының ескерткіштері анықталған болатын, осы ескерткіштер арасында Виноградовка – 10 ескерткіші мезолит кезеңімен мерзімделген болатын. 1975 жылдары Қостанай облысында В.Н. Логвин [10, 93-103 бб.] мезолит кезеңімен мерзімделетін Евгеньевка атты ескерткішін ашты. Осы жылдары Х.А. Алпысбаев Оңтүстік Қазақстанда Жаначилик-1, Маятас ескерткіштерін ашып ғылыми айналымға енгізген болатын [11, 93-103 бб.].

1975 жылы В.Ф. Зайберт [12, 123 б.] Атбасар қаласының жанында Ишим өзенінің алқабында археологиялық зерттеулер барысында Тельман

атты тас ғасыры ескерткіштерін ашқан болатын. Зерттеу жұмыстары барысында тас ғасырының әр кезеңіне жататын 5 ескерткіш табылған болатын. Кейінен Көкшетау облысында археологиялық зерттеулер барысында мезолит-неолит кезеңіне жататын Курапаткино 1 ескерткішінің орны анықталды [13, 115-116 бб.].

Осы жылдары Қ.И. Сатпаев атындағы геология институтының Оңтүстік-Торғай экспедициясының балау жұмыстары барысында торғай ойпатында мезолит кезеңіне тән Қайындысор 2,4 және Ұрқаш ескерткіштері табылған болатын [14, 15 б.].

1970 жылдардың ағы мен 1980 жылдардың басында еліміздің Үстірт аймағында УзССР ҒА Қарақалпақ филиалы Е.Б. Бижанов басқаруымен КСРО ҒА Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедиция отряд басшысы А.В. Виноградовтың археологиялық зерттеу жұмыстары барысында мезолит кезеңінің 20 астам ескерткішін анықтаған болатын. [15, 13.16, 173 б.]. Олар Айдабол 6-7; 14-16; 20-23; Ақтайлақ 1, актобе 2, Чурук 2, Чурук 3, Қосхатын 2, Сулама.

1981 жылы Ж.К.Таймағамбетовтың басшылығымен Шұлбі ескерткішінің орны анықталып бұл ескерткіш кейінгі палеолит пен мезолиттің аяқталу кезеңімен мерзімделген болатын [17, 161-167 бб.]. Осы жылы Орталық қазақстан өңірінде Қызыл-Кет өзенінің бойында мезолит кезеңіне жататын Ақымбек ескерткіші анықталды. А.Ю. Чидиннің пікірінше ескерткіш мезо-неолит кезеңімен мерзімделеді [18, 21 б.].

1990 жылдары біріккен Ресей-Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы құрылып А.П. Деревянко және Ж.К. Таймағамбетовтың басшылығымен зерттеу жұмыстары барысында мезолит кезеңімен мерзімделетін Шахантай 1, Сорколь 1,2. Оңтүстік Қазақстан облысында) ескерткіштерінің орны анықталған болатын [19, 226-247 бб.].

2001 жылы Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының зерттеу жұмыстары барысында голоцен кезеңімен мерзімделетін Шаушы және Каршы [20, 113-119 бб.] ескерткіштері табылды. Осы жылы Орталық Қазақстан Археологиялық Экспедиция құрамында Ұлытау – Жезді аудандарын зерттеу мақсатында тас ғасыры зерттеу отряды құрылып (Ж.К. Құрманқұловтың басш) археологиялық жұмыстар барысында Тоқтаул ескерткіші анықталып зерттеле бастады [21, 13-19 бб.].

В.К. Мерцтің зерттеп жүрген Шідертті-3 тұрағы туралы пікірінде, ғалым Орталық Қазақстандағы ерте голоцендік кешендерді неме-

се осы өңірдің мезолитік идустріяларына сыйпаттама бере отырып мезолиттің ерте кезеңінде олардың тас құралдарының геометриялық үлгіде болып, эпипалеолиттік сипатта болуымен байланыстырса, мезолиттің кейінгі кезеңін классикалық деп тұжырымдап ол кезеңде ұзын және қысқа симетриялық трапециялардың орын алуымен байланыстырады. [22, 27 б.].

Осы күнге дейін зерттелген ертеголоцендік және мезолиттік ескерткіштер мен мәдениеттердің қалыптасуы мен таралуы Қазақстан бойынша, ғалымдардың пікірінше біркелкі болған жоқ. Зерттеулер нәтижесі бойынша осы кезең ескерткіштері негізінен Қазақстанның солтүстік өңірлерінде шоғырланған. Отандық және ТМД ғалымдарының пайымдауынша Қазақстандағы ертеголоцен мен мезолиттік ескерткіштер мәдениеті жергілікті емес, олар көршілес территориялардың мәдениеттерімен ықпалдасу нәтижесінде қалыптасқан. Бұл дәуірдің тас құрал-

дарның негізгі көрсеткіші геометриялық үлгідегі тас құралдардың болуымен негізделеді. Қазақстанда мезолиттік ескерткіштер негізінен 3 топқа бөлінеді:

1. Шөлді-шөлейттік
2. Далалық-өңірлік
3. Таулы-қыраттық.

Сондай-ақ, территориялық орналасу жағдайына байланысты ескерткіштердегі тас құралдарының арасында геометриялық үлгідегі заттардың көптеп кездесуі міндетті емес, керісінше карандаш тәрізді нуклеустер мен бүйірінен шағып алынатын нуклеустердің болуы шартты.

Әлі де болса Қазақстан аумағында ертеголоцен мен мезолиттік ескерткіштер жеткілікті дәрежеде зерттеліп жатқан жоқ, әсіресе мәдени қабаты сақталған ескерткіштердің аздығы осы кезең бойынша археологиялық мерзімдеу мен кезеңдеулерді жасауға мүмкіндік бермей отыр.

Әдебиттер

- 1 Клейн Л.С. Археологическая периодизация: подходы и критерии //Stratum plus. – культурная антропология. – Археология. – Кишинев: антропологическая школа, 2000. – №1. – 485-515 бб.
- 2 Археология СССР. Мезолит СССР. –М: Наука, 1989. – 352 б.
- 3 Алпысбаев Х.А. находки памятников икаменного века в хребте Қаратау //Археологические исследования на северных склонах қаратау: Труды Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР, т.14-Алма-Ата: АН КазССР, 1962. -220 с. – С.12-37.
- 4 Медоев А.Г. Геохронология палеолита Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1982. – 48 С.
- 5 Формозов А.А. Новые материалы о стоянках с микролитическим инвентарем в Казахстане //КСИИМК вып.31, 1950. –С.115-148.
- 6 Виноградов а.В. археологическая разведка в районе Аральска – саксаульской в 1955 ТИИАЭ АН КазССР //т. 7, А, 1959. С150-152.
- 7 Волошин В.С. Работы в Центральном Казахстане //Археологические открытия 1975 года. М.: Наука, 1976-С.108-110
- 8 Зданович Г.Б. Зданович С.Е. Зайберт В.Ф. работы в Северном Казахстане //Археологические открытия 1971 года, М,1972. С.497
- 9 Зайберт В.Ф. атбасарская культура. Екатеринбург, издательство УрО РАН, 1992. -221с. –С.15
- 10 Логвин В.Н. Новые памятники каменного века Кустанайской области //СА. – 1977. №4. –С. 93-103.
- 11 Алпысбаев Х.А. Мезолитические и неолитические стоянки Южного Казахстана //Археологические исследования в Отраре.-Алма-Ата. Наука КазССР, 1977.–144с. –С.93-103
- 12 Зайберт В.Ф. Атбасарская культура. УрО РАН, Екатеринбург, 1992.-221с. –С.123
- 13 Зайберт В.Ф., Потемкина Т.М. К вопросу о мезолите лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья //СА.– 1981. -№3. –С.115-116
- 14 Артюхова О.А. Новые данные о каменном веке Тургая //Проблемы изучения и охраны памятников культуры Казахстана, А–А, 1980-С.15
- 15 Бижанова Е.Б. Мезолитические и неолитические памятники Северо-Западного Устюрта //Археология Приаралья, Ташкент, Вып. 1, 1982. –С 33.
- 16 Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. М.:Наука. 1981.–173С. – (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – Т.ХІІІ)
- 17 Таймағамбетов Ж.К. Шульбинская стоянка //Археология эпохи камня и металла Сибири /Сборник научных трудов. – Новосибирск: 1983–195с. –С.161-167
- 18 Чиндин А.Ю. Каменные индустрии Центрального Казахстана эпохи мезолита – энеолита (на основе типологии, трасологии, эксперимента): Автореф. дис. к.и.н. – -Пб., 1992.-21с.
- 19 Бексеитов Ғ.Т. Нуклеусы Шахантая //Каменный век Казахстана и сопредельных территорий (Материалы международной конференции, посвященной 70-летию Х.А. Алпысбаева), Туркестан, издательство ТОО «Мирас», 1998.–282 с. –С.226-247

20 Бексеитов Г.Т. Артюхова О.А. Новые данные по каменному веку Прикаспийской низменности. //Исторична Наука: Проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції /17-18 травня 2002 р/секція «археологія» Луганск: СНУ ім. М.В.Далія, 2002.–228с. –С. 113-119.

21 Бексеитов Г.Т. и др. Талдысайский микрорайон эволюции каменных индустрии голоцена //Археологические исследования в Казахстане. Труды научно-практической конференции «Маргулановские чтения – 14».–Шымкент-Алматы. 2002. –260с.–С.13-19

22 Мерц В.К. Переодизация голоценовых комплексов Северного и Центрального Казахстана по материалам многослойной стоянки Шидерты-3. Автореф.на соис.к.и.н. Кемерово 2008, 27 с.

References

1 Klejn L.S. Arheologicheskaja periodizacija: podhody i kriterii //Stratum plus. – kul’turnaja antropologija. – Arheologija. – Kishinev: antropologicheskaja shkola, 2000. – №1. – 485-515 b.

2 Arheologija SSSR. Mezolit SSSR. –M: Nauka, 1989. – 352 b.

3 Alpysbaev H.A. nahodki pamjatnikov ikamennogo veka v hrebte Karatau //Arheologicheskie issledovanija na severnyh sklonah karatau: Trudy Instituta istorii, arheologii i jetnografii im. Ch.Ch. Valihanova AN KazSSR, t.14-Alma-Ata: AN KazSSR, 1962. -220 s. – S.12-37.

4 Medoev A.G. Geohranologija paleolita Kazahstana. – Alma-Ata: Nauka KasSSR, 1982. – 48 S.

5 Formozov A.A. Novye materialy o stojankah s mikroliticheskim inventarem v Kazahstane //KSIIMK vyp.31, 1950. –S.115-148.

6 Vinogradov A.V. Arheologicheskaja razvedka v rajone Aral’ska – saksaul’skoj v 1955 TIIAJe AN KazSSR //t. 7, A, 1959. S150-152.

7 Voloshin V.S. Raboty v Central’nom Kazahstane //Arheologicheskie otkrytija 1975 goda. M.: Nauka, 1976-S.108-110

8 Zdanovich G.B. Zdanovich S.E. Zajbert V.F. raboty v Severnom Kazahstane //Arheologicheskie otkrytija 1971 goda, M,1972. S.497

9 Zajbert V.F. atbasarskaja kul’tura. Ekaterinburg, izdatel’stvo UrO RAN, 1992. -221s. –S.15

10 Logvin V.N. Novye pamjatniki kamennogo veka Kustanajskoj oblasti //SA. – 1977. №4. –S. 93-103.

11 Alpysbaev H.A. Mezoliticheskie i neoliticheskie stojanki Juzhnogo Kazahstana //Arheologicheskie issledovanija v Otrare.- Alma-Ata. Nauka KazSSR, 1977.–144s. –S.93-103

12 Zajbert V.F. Atbasarskaja kul’tura. UrO RAN, Ekaterinburg, 1992.-221s. –S.123

13 Zajbert V.F., Potemkina T.M. K voprosu o mezolite lesostepnoj chasti Tobolo-Irtyskogo mezhdurechja //SA.– 1981. -№3. –S.115-116

14 Artjuhova O.A. Novye dannye o kamennom veke Turgaja //Problemy izuchenija i ohrany pamjatnikov kul’tury Kazahstana, A–A, 1980-S.15

15 Bizhanova E.B. Mezoliticheskie i neoliticheskie pamjatniki Severo-Zapadnogo Ustjurta //Arheologija Priaralja, Tashkent, Vyp. 1, 1982. –S 33.

16 Vinogradov A.V. Drevnie ohotniki i rybolovy Sredneaziatskogo mezhdurech’ja. M.:Nauka. 1981.–173S. – (Trudy Horezm-skoj arheologo-jetnograficheskoy jekspedicii. – T.HIII)

17 Tajmagambetov Zh.K. Shul’binskaja stojanka //Arheologija jepohi kamnja i metalla Sibiri /Sbornik nauchnyh trudov. – Noosibirsk: 1983–195s. –S.161-167

18 Chindin A.Ju. Kamennye industrii Central’nogo Kazahstana jepohi mezolita – jeneolita (na osnove tipologii, trasologii, jeksperimenta): Avtoref. dis. k.i.n. – -Pb., 1992.-21s.

19 Bekseitov G.T. Nukleusy Shahantaja //Kamennyj vek Kazahstana i sopridel’nyh territorij (Materialy mezhdunarodnoj konferencii, posvjashhennoj 70-letiju H.A. Alpysbaeva), Turkestan, izdatel’stvo TOO «Miras», 1998.–282 s. –S.226-247

20 Bekseitov G.T. Artjuhova O.A. Novye dannye po kamennomu veку Prikaspijskoj nizmennosti. //Istorichna Nauka: Problemi rozvitku. Materiali mizhnarodnoi naukovoi konferencii /17-18 travnja 2002 r/sekcija «arheologija» Lugansk: SNU im. M.V.Dalja, 2002.–228s. –S. 113-119.

21 Bekseitov G.T. i dr. Taldysaiskij mikkorajon jevoljucii kamennyh industrii golocena //Arheologicheskie issledovanija v Kazahstane. Trudy nauchno-prakticheskoy konferencii «Margulanovskie chtenija – 14».–Shymkent-Almaty. 2002. –260s.–S.13-19

22 Merc V.K. Pereodizacija golocenovyh kompleksov Severnogo i Central’nogo Kazahstana po materialam mnogoslujnoj stojanki Shiderty-3. Avtoref.na sois.k.i.n. Kemerovo 2008, 27 s.